

MILLIY TAFAKKUR VA SEMANTIK AMBIVALENTLIK: QIYOSIY LINGVOMADANIY TAHLIL

Sarvar Hafizov Boborajab o'g'li

Denov tadbirkorlik va pedagogika instituti

Xorijiy til va adabiyoti quyi kurslar kafedrasi o'qituvchisi

E-mail: sarvarhafizov4@gmail.com

ORCID: <https://orcid.org/0009-0000-1299-205X>

<https://doi.org/10.5281/zenodo.22668753>

Qabul qilindi: 1-sentabr 2026-yil • Ma'qullandi: 8-sentabr 2026-yil • Nashr qilindi: 9-sentabr 2026-yil

Annotatsiya

Ushbu tezis semantik ambivalentlik hodisasini - bir leksik birlikda bir-biriga zid yoki hissiy jihatdan qarama-qarshi ma'nolarning birga yashashini - milliy tafakkur nuqtai nazaridan tahlil qiladi. Ishning markaziy gipotezasi shundan iboratki, semantik ambivalentlik tasodifiy hodisa emas, balki muayyan etnomadaniy jamoa hal qilib ulgurmagan aksiologik (qadriyatlar) ziddiyatining tilda qotib qolgan izidir. Boshqacha aytganda, til birligi ikki qarama-qarshi ma'noni bir vaqtda tashisa, bu holat ko'pincha jamiyat hali yakuniy pozitsiyasini belgilamagan axloqiy yoki ijtimoiy dilemma mavjudligidan darak beradi. Tahlil o'zbek, rus va ingliz tili materiali - jumladan *andisha*, *uyat*, *toska* va *pride* kabi lingvokulturemalar - asosida olib boriladi hamda etnolingvistika, lingvokulturologiya va kognitiv semantika yutuqlariga tayangan holda qiyosiy-tipologik metod qo'llaniladi. Tadqiqot natijasida ambivalentlikning uch xil tipi - kollektivistik, fatalistik-ma'naviy va individualistik tafakkurga xos modellar - ajratib ko'rsatiladi va bu tipologiya lingvokulturologiyada yangi diagnostik yondashuv sifatida taklif etiladi.

Kalit so'zlar:

semantik ambivalentlik, lingvokulturologiya, milliy tafakkur, konseptual metafora, *andisha*, *uyat*, *toska*, *pride*.

Til birligi bir vaqtning o'zida ijobiy va salbiy baholovchi ma'noni tashishi mumkinligi ancha vaqtdan buyon lingvistlar e'tiborini tortib kelmoqda. Вироқ bu hodisaning o'zi emas, balki uning taqsimlanish qonuniyati kam o'rganilgan: nega ambivalentlik lug'atning istalgan nuqtasida emas, balki aynan sha'n-sharaf, taqdir, mehmondo'stlik, jamiyat oldidagi mas'uliyat kabi tushunchalar atrofida zichlashadi? Ushbu tezisdagi ilgari surilayotgan tezis (fikr) - ambivalentlik madaniyat hali yakuniy hal qilmagan ikki qadriyat o'rtasidagi kurashning lisoniy ko'rinishidir - degan farazdir. Tadqiqot uch yo'nalish kesishmasiga tayanadi.

Etnolingvistika. Sepir-Uorf gipotezasi (Sapir, 1929; Whorf, 1956) va, ayniqsa, Anna Vejbitskayaning madaniyatga xos "kalit so'zlar" nazariyasi (Wierzbicka, 1997) leksik bo'shliqlar va semantik zichlikni madaniy jihatdan muhim kontseptual ishning dalili sifatida ko'rish imkonini beradi.

Lingvokulturologiya. Rus maktabi vakillari - Vorob'yov (1997), Teliya (1996), Maslova (2001) - tomonidan ishlab chiqilgan *lingvokul'turema* tushunchasi, ya'ni til shakli va madaniy mazmun ajralmas holda qo'shilib ketgan birlik, ushbu tahlilning asosiy operativ tushunchasi bo'lib xizmat qiladi.

Kognitiv semantika. Leykoff (Lakoff, 1987) va Lengaker (Langacker, 1987) ishlab chiqqan freym nazariyasi ambivalentlikning mexanizmini tushuntiradi: bitta leksik birlikka ikkita alohida kognitiv freym proyeksiya qilinganda, natijada ambivalent ma'no vujudga keladi.

Zamonaviy o'zbek tilshunosligida ham xushmuomalalik va milliy nutq odobi kontsepti bo'yicha lingvokulturologik yondashuv faol rivojlanmoqda - o'zbek axborot maydonida "xushmuomalalik" kontseptining funksional-semantik maydoni kontekstual, konseptual va qiyosiy metodlar orqali o'rganilgan tadqiqotlar mavjud, bu yerda leksik ma'nolar konseptual tuzilmaning yadro va periferiya qismlariga taqsimlanadi (bu yo'nalishdagi so'nggi ishlar uchun qarang: *Semiotica* jurnalida chop etilgan lingvomadaniy tahlil, 2024). Shuningdek, o'zbek va ingliz tillaridagi xushmuomalalik kategoriyasining leksik-semantik qiyosiy tahlili individualistik va kollektivistik madaniy yo'nalishlarning til vositalarida qanday aks etishini ko'rsatadi (Kulmukhamedova, 2024).

Tahlil quyidagi metodlar majmuasiga asoslanadi: (1) komponent tahlil - leksemaning semantik struktura elementlarini ajratish; (2) kontekstual-distributiv tahlil - so'zning turli kontekstlarda ijobiy yoki salbiy baholovchi belgi olishini kuzatish; (3) qiyosiy-tipologik tahlil - uchta tilning material bazasini solishtirish. Material sifatida lug'aviy ta'riflar, korpusda uchraydigan turg'un birikmalar (masalan, *ortiqcha andisha*, *uyat bo'lmasin*, *false pride*) hamda mavjud ilmiy adabiyotda qayd etilgan qo'llanishlar olindi.

O'zbekcha *andisha*

Andisha odatda "andisha qilmoq", "andishali bo'lmoq" kabi birikmalarda hurmat yuzasidan o'zini tutish, boshqalarning hissiyotini oldindan hisobga olish ma'nosida qo'llanadi. Biroq xuddi shu so'z ijtimoiy baho qo'rquvi asosidagi ikkilanish, tashabbussizlik ma'nosini ham tashiydi - bu ayniqsa "*ortiqcha andisha*" birikmasida yaqqol ko'rinadi, unda so'z endi fazilat emas, balki kamchilik sifatida baholanadi. Bunday ikki qutbli baholanish jamoaviy uyg'unlikni yuqori qo'yadigan, ayni paytda zamonaviy professional hayotda shaxsiy tashabbuskorlikni ham talab qiladigan jamiyat tafakkuridagi hal qilinmagan ziddiyatni aks ettiradi.

Uyat

Uyat tushunchasi Markaziy Osiyo mintaqasida so'nggi yillarda ijtimoiy fanlar doirasida faol o'rganilmoqda. Thibault va Karon tahrirlagan yig'ma jildda ko'rsatilishicha, *uyat* mintaqada ijtimoiy va siyosiy munosabatlarni tartibga solishning muhim mexanizmi bo'lib, u patriarxal va ierarxik gender normalariga tayanadi hamda ayollar va kvir shaxslarga nisbatan salbiy ta'sir ko'rsatadi "Uyat is locally depicted as an ancient tradition inherent to Central Asian communities but more than an old age reminiscence, its prevalence in contemporary social and political dynamics is undeniable, though disputed" - biroq shu bilan birga muallif jamoasi uyatning faqat gender nazoratiga tegishli emasligini, balki u qarindoshlar birdamligi, keksalarga g'amxo'rlik va jamoat oldidagi mas'uliyat kabi keng ijtimoiy munosabatlarni ham qamrab olishini ta'kidlaydi.

Shuningdek, Suyarkulova (2016) Qirg'iziston misolida shuni ko'rsatadiki, uyat/sharm diskursi ayollar xatti-harakatini erkaklar nazorati ostida tutish uchun qo'llaniladi, bunda "ta'mginoslik", "itoatkorlik" va "an'anaga hurmat" tarzida ijobiy talqin qilinadi Popular narratives, and to some extent, official ones, denounce self-expression, perceived promiscuous behavior or disrespect for national values and instead emphasize modesty, obedience and respect for tradition. Shu bilan birga, tadqiqotchilar sharmning "ambivalent tabiatini" - uning nafaqat repressiv, balki potentsial ravishda hosildor (generativ) xarakterga ega ekanligini ham qayd etadilar considering the ambivalent nature of shame as having a productive or generative potential. Bu - aynan mazkur tezisning markaziy g'oyasini tasdiqlovchi empirik dalil: bir so'z ichida himoya funksiyasi (kattalarga hurmat, jamoaviy mas'uliyat) va nazorat funksiyasi (gender cheklavlari) bir vaqtda mavjud bo'lib, ular hali alohida leksemlarga ajralmagan.

Ruscha *mocka* (*toska*)

Toska so'zining ingliz tiliga tarjima qilib bo'lmasligi haqida eng mashhur mulohazani Vladimir Nabokov bildirgan - u bu so'zni bir necha darajali ma'no maydoniga ega, oddiy zerikishdan tortib chuqur metafizik iztirobgacha bo'lgan holatni ifodalovchi so'z sifatida tavsiflagan (Nabokov, 1981). Bu so'zning ambivalentligi "yaxshi/yomon" o'qida emas, balki "passivlik/chuqurlik" o'qida joylashgan: *toska* bir tomondan izohsiz tushkunlik, ikkinchi tomondan - borliqning og'irligini his qiladigan shaxsning ma'naviy jiddiyligi belgisi sifatida talqin qilinishi mumkin.

Inglizcha *pride*

Pride so'zi nasroniy axloqiy an'anasida yetti o'lik gunohdan biri (takabburlik) hisoblansa, zamonaviy ingliz tilida u fuqarolik fazilati - o'z-o'zini hurmat qilish, yutuqni tan olish, jamoaviy o'ziga xoslikni ta'kidlash (masalan, "national pride", "gay pride") ma'nosida ham qo'llaniladi. Vejbitskayaning his-tuyg'u kontseptlariga bag'ishlangan qiyosiy tahlilida ko'rsatilganidek (Wierzbicka, 1999), turli tillarda hissiy tushunchalar madaniyatga xos kontseptual konfiguratsiyalarda mavjud bo'ladi - bu esa *pridening* tarixiy taraqqiyot davomida qisman leksik ajralishga yuz tutganini (masalan, *pride* va *vanity/arrogance* so'zlarining farqlanishi) tushuntiradi.

Yuqoridagi tahlildan quyidagi tipologiyani chiqarish mumkin:

Til birligi	Tafakkur tipi	Ambivalentlik o'qi
<i>andisha</i>	Kollektivistik	Fazilat ↔ ikkilanish
<i>uyat</i>	Kollektivistik-ierarxik	Himoya ↔ nazorat
<i>toska</i>	Fatalistik-ma'naviy	Iztirob ↔ chuqurlik
<i>pride</i>	Individualistik	Fazilat ↔ ortiqchalik (tarixan qisman ajralgan)

Kollektivistik tafakkurga xos so'zlarda (*andisha*, *uyat*) ambivalentlik shaxs va jamoa o'rtasidagi kurashni aks ettiradi. Fatalistik-ma'naviy tafakkurda (*toska*) ambivalentlik azob-uqubatning qiymat sifatida qabul qilinishi yoki qilinmasligi masalasi bilan bog'liq. Individualistik tafakkurda (*pride*) esa madaniyat vaqt o'tishi bilan qadriyatni uning haddan oshgan shaklidan lisoniy jihatdan ajratishga faol harakat qilgan.

Xulosa

Markaziy madaniy leksemalardagi semantik ambivalentlik tasodifiy hodisa emas - u milliy tafakkur hali yakuniy hal qilmagan qadriyat ziddiyatlarining saqlanish nuqtasidir. O'zbek, rus va ingliz tili materialini qiyosiy tahlil qilish ambivalentlikning shakli (fazilat/nazorat, iztirob/chuqurlik, fazilat/ortiqchalik) madaniy tafakkur tipiga - kollektivistik, fatalistik-ma'naviy yoki individualistik - muvofiq tarzda o'zgarib borishini ko'rsatadi. Bu esa lingvokulturologiyaga aniq diagnostik vositani taqdim etadi: so'zning ma'nosini so'rash o'rniga, u qanday ziddiyatni o'zida ushlab turishini so'rash lozim.

Kelgusi tadqiqotlar uchun ochiq qolgan yo'nalish - *andisha* kontseptining o'zbek tilshunosligida chuqurroq korpus asosidagi va assotsiativ eksperiment orqali tekshirilishi, chunki bu tezisda keltirilgan misol umumiy politeness (xushmuomalalik) tadqiqotlariga tayanadi, lekin *andishaning* o'ziga alohida bag'ishlangan keng qamrovli ilmiy manba hozircha aniqlanmadi.

Adabiyotlar, References, Литературы:

1. Kulmukhamedova, L. A. (2024). Lexical-semantic analysis of politeness category in speech culture of Uzbek and English languages. *Multidisciplinary Journal of Science and Technology*, 4(6), 516–520.
2. Lakoff, G. (1987). *Women, Fire, and Dangerous Things: What Categories Reveal about the Mind*. University of Chicago Press.
3. Langacker, R. W. (1987). *Foundations of Cognitive Grammar*, Vol. 1: Theoretical Prerequisites. Stanford University Press.
4. Maslova, V. A. (2001). *Lingvokul'turologiya*. Moskva: Academia.
5. Nabokov, V. (1981). *Lectures on Russian Literature*. New York: Harcourt Brace Jovanovich.
6. Sapir, E. (1929). The status of linguistics as a science. *Language*, 5(4), 207–214.
7. Suyarkulova, M. (2016). Fashioning the nation: Gender and politics of dress in contemporary Kyrgyzstan. *Nationalities Papers*, 44(2), 247–265.
8. Teliya, V. N. (1996). *Russkaya frazeologiya: Semanticheskiy, pragmaticheskiy i lingvokul'turologicheskiy aspekty*. Moskva: Yazyki russkoy kul'tury.
9. Thibault, H., & Caron, J.-F. (Eds.) (2022). *Uyat and the Culture of Shame in Central Asia*. The Steppe and Beyond: Studies on Central Asia. Singapore: Palgrave Macmillan.
10. Vorob'yov, V. V. (1997). *Lingvokul'turologiya: Teoriya i metody*. Moskva: RUDN.
11. Whorf, B. L. (1956). *Language, Thought, and Reality*. Cambridge, MA: MIT Press.
12. Wierzbicka, A. (1997). *Understanding Cultures through Their Key Words*. Oxford University Press.

13. Wierzbicka, A. (1999). *Emotions across Languages and Cultures: Diversity and Universals*. Cambridge University Press.
14. ugli Hafizov, S. B. (2026). Semantic differences between enantiosemy and antonymy in English and Uzbek. *The Lingua Spectrum*, 4(1), 177-184.